

Gertjan van Harten (g.v.h@hetnet.nl) is predikant van de Gereformeerde Kerk (vrijgemaakt) te Wezep. Bastiaan van der Wal (bastiaan21@zonnet.nl) is predikant van de Gereformeerde Kerk (vrijgemaakt) te Oosterwolde (Fr.) i.c.m. Wijnjewoude.

Beide schreven een artikel in Mees te Velde en Hans Werkman (red.), *Vrijgemaakte vreemdelingen: visies uit de vroege jaren van het gereformeerd-vrijgemaakte leven (1944-1960) op kerk, staat, maatschappij, cultuur, gezin* (Barneveld 2007).

Van der Wal schreef samen met Rolf van der Woude een artikel in George Harinck (red.), *'Niets is overbodig, niets is toevallig': leven en werk van Cornelis Veenhof (1902-1983)* (Barneveld 2008).

Inleiding

Het is dit jaar precies honderd jaar geleden dat Lutzen Harmens Wagenaar stierf. Wagenaars was in zijn tijd een invloedrijk predikant. Zo heeft hij veel betekend voor de emancipatie van de Friese taal en de Doleantie in Friesland. Bovendien speelde hij een belangrijke rol in de sociale kwestie. Toch is er weinig tot geen aandacht geweest voor zijn 100e sterfjaar. Reden genoeg om Wagenaar voor het voetlicht te halen.

Nadat we kort aandacht hebben besteed aan Wagenaars jeugd en studiejaren, beschrijven we in vogelvlucht zijn predikantsjaren. Daarna kijken we achtereenvolgens naar Wagenaar als historicus en als emancipator van de Friese taal. We besluiten dit artikel met een beschrijving van zijn positie in de sociale strijd.

Jeugd en studiejaren

Op 15 maart 1855 werd Lutzen Harmens Wagenaar geboren te Heerenveen. Lutzen was het eerste kind van de smid Harmen Martsens Wagenaar en Frederika Gerritsma. Na hem zouden in totaal nog zes broers en zussen volgen.

Omdat Harmen Wagenaar steeds meer bezwaren kreeg tegen de ontwikkelingen in de Nederlands Hervormde Kerk liet hij zijn zoon niet dopen. Lutzens moeder was van huis uit doopsgezind en zij zal daar daarom vermoedelijk niet veel bezwaar tegen hebben gehad. In 1861 scheidde Harmen Wagenaar zich af om zich aan te sluiten bij de Christelijke Gereformeerde Gemeente in Heerenveen. Daar kreeg Lutzen onder meer catechisatie van de latere hoogleraar Maarten Noordzij (1840-1915). Lutzen Wagenaar ging naar de Rijks Hogere Burgerschool in Heerenveen en op 18 jarige leeftijd kwam hij op het gymnasium van Zetten van de hervormde predikant F.P.L.C. van Lingen (1832-1913). Door deze predikant werd Wagenaar aan het einde van zijn studietijd gedoopt.

In 1875 vertrok Wagenaar naar Utrecht om theologie te gaan studeren. Tijdens zijn studie raakte hij door onder meer het onderwijs van C.W. Opzoomer (1821-1892) en J.I. Doedes (1817-1897) in een diepe geloofscrisis. Mede door artikelen van Abraham Kuiper (1837-1920) uit *De Heraut* vond Wagenaar zijn geloof weer. Maar het was naar eigen zeggen vooral een bezoek aan zijn studievriend en latere zwager H. Hoekstra (1852-1915) dat hem weer op het calvinistische spoor bracht.¹

In 1880 sloot Wagenaar zijn studie af met een dissertatie over het Reveil en de Afscheiding.²

¹ L.H. Wagenaar, *Genade en eere gegeven (Psalm 84:12 en 13). Gedachtenisrede zijn vijf-en-twintig-jarige ambtsbediening gehouden in de Noorderkerk op 19 february 1907* (Goes 1907) 14.

² L.H. Wagenaar, *Het "Reveil" en de "Afscheiding: bijdrage tot de Nederlandsche kerkgeschiedenis van de eerste helft der XIX eeuw* (Heerenveen 1880).

Predikantsjaren

Nadat Wagenaar zijn opleiding had afgerond, deed hij op 3 november 1880 proponentsexamen. Hij werd door het provinciaal kerkbestuur van Zuid-Holland echter als "hoogst treurig" beoordeeld.³ En dus werd Wagenaar afgewezen als proponent. Hij moest een jaar wachten op een nieuwe kans. In dit jaar werkte hij als journalist en ontmoette hij voor het eerst Pieter Jelle Troelstra (1860-1930) met wie hij vriendschap sloot. Ook trad Wagenaar in deze periode in het huwelijk met Hiltje Hoekstra. Hun huwelijk zou kinderloos blijven.

Op 2 november 1881 verscheen Wagenaar opnieuw voor het provinciaal kerkbestuur. Deze keer werd hij beoordeeld als "middelmattig" maar slaagde hij wel.⁴ Wagenaar ontving een tiental beroepen en hij besloot het beroep van Wons en Engwier aan te nemen. Daar werd hij in februari 1882 bevestigd. De kerkenraad van Wons voerde al langere tijd een orthodoxe koers en Wagenaar voelde zich daar prima bij thuis.

In 1884 nam Wagenaar een beroep aan naar Heeg waar hij vijf jaar predikant was. In deze periode hield hij zich bezig met vragen rondom het schriftgezag. J.H. Gunning J.H.zn (1858-1940) had in augustus 1884 een rede gehouden in Zeeland voor Hervormde predikanten en een half jaar later was het in druk verschenen: "De kritische beschouwing van Israëls geschiedenis". In deze rede viel Gunning de onfeilbaarheid van de schrift aan en pleitte hij voor meer ruimte voor het historisch kritisch onderzoek. Wagenaar klom in de pen en schreef een brochure tegen de visie van Gunning.⁵ In zijn brochure verdedigde Wagenaar de historische betrouwbaarheid en het goddelijk gezag van de bijbel.

Op 10 februari 1886 was Wagenaar aanwezig op de vergadering van de Friesche Gereformeerde Predikanten-Vereeniging waar J.J.A. Ploos van Amstel (1835-1895)⁶ meedeelde dat hij met zijn gemeente te Reitsum was uitgetreden uit het Hervormde Kerkverband. Volgens J.C. Rullman (1876-1936) wekte Ploos van Amstel Wagenaar hiermee tot "een heilige jaloersheid".⁷ Maar zelf zegt Wagenaar hier later over: „Ook de voorzitter sidderde en, hoewel de notulen door Ploos gehouden – zeggen: Dr Wagenaar beantwoordde deze mededeeling met een hartelijk, broederlijk woord, weet schrijver dezer zich nog zeer wel te herinneren, dat hij, waar hij den geloofsmoed bewonderde en er Ploos dubbel lief om kreeg, toch ook uitsprak: “ik ben er nog niet ten volle van overtuigd, dat het zoo moet.” Allen zwegen voorts stille en gaven geen geluid.”⁸ Was Wagenaar in eerste instantie niet overtuigd van het recht om te doleren, in januari 1887 besloten hij en zijn kerkenraad over te gaan tot Doleantie. Samen met Ploos van Amstel, J.C. Sikkel (1855-1920) en G.H. van Kasteel (1850-1931) werd Wagenaar de drijvende kracht achter de Doleantie in Friesland.

³ Volgens een niet uitgegeven scriptie kerkgeschiedenis: P. de Jong, *Lútsen H. Wagenaar en De Doleantie in Friesland* (Achlum 1982) 29.

⁴ De Jong, *Lútsen H. Wagenaar en de Doleantie in Friesland*, 31.

⁵ L.H. Wagenaar, *De Heer en zijn bijbel: openbare brief aan Dr. J.H. Gunning J.H.zn* (Balk 1885).

⁶ Wagenaar schreef in het sterfjaar van J.J.A. Ploos van Amstel een biografie over hem: L.H. Wagenaar, *Een wandel met God: levensbeschrijving van Ds. J.J.A. Ploos van Amstel* (Amsterdam 1885).

⁷ J.C. Rullman, *De Doleantie in de Nederlansch Hervormde Kerk der XIXe eeuw historisch geschetst* (Kampen, 1936, 37.

⁸ L.H. Wagenaar, *Een wandel met God: levensbeschrijving van Ds. J.J.A. Ploos van Amstel*. Amsterdam: Wormser, z.j. 1895, 81.

In april 1887 werd Wagenaar bevestigd als predikant in de Friese hoofdstad. Een jaar later volgde hij Sikkel op in de redactie van de *Friesche Kerkbode*. Talloze artikelen schreef hij voor het weekblad. Hij bleef in de redactie tot hij in 1892 naar Arnhem vertrok en de provincie verliet.

In Leeuwarden maakte Wagenaar zich sterk voor gezamenlijke avondmaalsvieringen met de Christelijk Gereformeerde Gemeente. Ook pleitte hij in de *Friesche Kerkbode* voor kanselruil met de Christelijke Gereformeerde Gemeente in Leeuwarden.⁹

Wagenaar werd in 1891 verkozen tot scriba van de derde voorlopige Synode van de Nederduitse Gereformeerde Kerken. Op deze in Den Haag gehouden synode werd ondermeer gesproken over een mogelijke vereniging met de Christelijke Afgescheidene Kerk. De Vereniging was een onderwerp dat Wagenaar al langer bezighield. Vanaf 1889 schreef hij er met enige regelmaat over in de *Friesche Kerkbode*. Vanwege het opkomend socialisme vond Wagenaar het belangrijk dat de Afgescheidenen en de Dolerenden zich zo snel mogelijk verenigden om samen één front te kunnen vormen. Gods Woord eist het en de tijdsomstandigheden nopen er toe, meende Wagenaar.¹⁰

In 1892 is de Vereniging een feit en gaan de Afgescheidenen en Dolerenden verder als Gereformeerde Kerken in Nederland. Op de eerste generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, die gehouden werd in 1892 te Amsterdam, was Wagenaar één van de afgevaardigden. Op de Synode vervulde hij de rol van assessor. Hij werd in meerdere deputaatschappen benoemd.¹¹

In het jaar van de Vereniging vertrok Wagenaar naar Arnhem nadat deze gemeente tot drie keer toe een beroep op hem had uitgebracht. De eerste twee keer bedankte Wagenaar voor het beroep, de derde keer nam hij het aan. Op 4 september werd hij aan Arnhem bevestigd door J.J.A. Ploos van Amstel.

Wagenaar heeft vijf en een half jaar in Arnhem gestaan. Hij had daar een goede tijd, al moest de gemeente volgens Wagenaar wel wennen aan hun nieuwe predikant. Het benadrukken van het verbond, het beschouwen van de gemeente als een vergadering van gelovigen en het actief zijn op allerlei deelterreinen van het leven, was men niet gewoon.¹²

In dezelfde periode dat Wagenaar in Arnhem kwam, deed ook A.S. Talma (1864-1916) intrede in de Hervormde Gemeente in Arnhem. Deze latere minister van Arbeid onder het Kabinet-Heemskerk (1908-1913) heeft veel betekent voor de sociale wetgeving. Wagenaar en Talma raakten in hun Arnhemse periode met elkaar bevriend.

Vanaf 1898 was Wagenaar predikant in het Zeeuwse Middelburg. Hij spande zich daar in om de verdeeldheid tussen de Afgescheidenen en Dolerenden te doen ophouden. Ook zocht hij toenadering tot de zogenaamde Lederboerianen.

⁹ L.H. Wagenaar, 'Eén brood en één wijn' in *Friesche Kerkbode* (21 maart 1891).

¹⁰ L.H. Wagenaar, *De vereeniging der Gereform. Kerken in het licht der tijdsomstandigheden* in *Friesche Kerkbode* (13 april 1889 en 20 april 1889).

¹¹ Deputaat voor het opstellen van een conceptakte van ineensmelting van twee of meer plaatselijke kerken. De Oefening van het verband met de Theologische Faculteit der Vrije Universiteit te Amsterdam. En het deputaatschap Zending

¹² Wagenaar, *Genade en eere*, 25.

In 1910, na een aantal jaren ziek te zijn geweest, overleed Wagenaar op 19 oktober 1910. Johannes Dirk Wielenga (1881-1938) sprak vier dagen later tijdens de begrafenis een gedachtenisrede uit.¹³

Wagenaar als historicus

Wagenaar had meer dan gemiddelde belangstelling voor de vaderlandse geschiedenis. Het is niet met zekerheid te zeggen wanneer deze interesse gewekt is, maar het is heel goed mogelijk dat dit tijdens zijn studietijd aan het gymnasium in Zetten was. Hier was Wagenaar namelijk lid van de jongelingsvereniging en op deze vereniging werd veel aandacht besteed aan de geschiedenis van ons land. Wagenaar werd voorzitter van de jongelingsvereniging en hij behandelde veel onderwerpen die samenhangen met de Tachtigjarige Oorlog. Het was ook tijdens zijn gymnasiumjaren dat Wagenaar zijn eerste historische werk schreef, "Tsjerk Ages". Dit werk ging over het begin van de Tachtigjarige Oorlog.

Wagenaar had een grote voorliefde voor het huis van Oranje. In zijn artikelen in de Friesche Kerkbode verwees hij regelmatig naar wat de Oranjes in de geschiedenis hadden betekend voor ons land en voor de gereformeerde kerken. En toen Wagenaar als predikant van Leeuwarden in 1890 de tweede voorlopige Synode van de Nederduitse Gereformeerde Kerken mocht openen, stond hij uitgebreid stil bij de rol die graaf Willem Lodewijk van Nassau en Johannes Bogerman speelden in de bloeitijd van het Calvinisme in Friesland en in het bijzonder in Leeuwarden. Wagenaar heeft overigens ook het initiatief genomen om een standbeeld op te richten van Willem Lodewijk, ook wel de Friese Nassau genoemd. Hij mocht dan ook de inwijdingsrede houden toen dit standbeeld in 1906 in Leeuwarden werd onthuld door koningin Wilhelmina.

De studie in Utrecht werd in juli 1880 door Wagenaar afgesloten met een proefschrift over het Reveil en de Afscheiding. Hiermee was hij één van de eerste Nederlandse kerkhistorici die in een breed oriënterend werk het Réveil en de Afscheiding met elkaar vergeleken hebben.¹⁴ Tot teleurstelling van zijn vroegere catecheet, de Kamper docent M. Noordt zij, bekritiseerde Wagenaar in zijn dissertatie de uittreding door de afgescheidene in 1834 en volgende jaren.

Wagenaar heeft meerde historische studies geschreven. Zo schreef hij naast zijn dissertatie boeken over J.J.A. Ploos van Amstel¹⁵, Johannes Fontanus,¹⁶ Willem Lodewijk van Nassau¹⁷ en de Synode van Dordrecht van 1618/19.¹⁸

Wagenaar beweert dat Kuiper hem graag als hoogleraar aan de Vrije Universiteit wilde hebben. "'t Lokte me wel aan, doch de zielsbegeerte om 't evangelie te mogen verkondigen, zat toch te diep."¹⁹ Wagenaar doet dus voorkomen dat hijzelf een benoeming aan de Vrije Universiteit tegenhield. De werkelijkheid lag echter wat anders. Kuiper had zijn oog in eerste instantie inderdaad op Wagenaar laten vallen toen hij een hoogleraar geschiedenis voor de Vrije Universiteit zocht. Maar toen hij

¹³ J.D. Wielenga, *Zalig die in de Heere sterven: gedachtenisrede bij het overlijden van Dr. L. Wagenaar. Uitgesproken in de Noorderkerk te Middelburg 23 October 1910.* (Goes, z.j. [1910]).

¹⁴ Aldus Van der Zwaag in W. van der Zwaag, *Reveil en afscheiding: negentiende-eeuwse kerkhistorie met bijzondere actualiteit* (Kampen 2006), 113.

¹⁵ Wagenaar, *Een wandel met God*.

¹⁶ L.H. Wagenaar, *De hervormer van Gelderland: levensbeschrijving van Johannes Fontanus* (Kampen 1898).

¹⁷ L.H. Wagenaar, *Het leven van graaf Willem Lodewijk: een vader des vaderlands, "Uz Heit"* (Amsterdam z.j. [1904]).

¹⁸ L.H. Wagenaar, *Van strijd en overwinning: de groote Synode van 1618 op '19, en wat aan haar voorafging* (Utrecht 1909).

¹⁹ Wagenaar, *Genade en eere*, 15.

advies inwon bij Robert Fruin (1823-1899), hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden, bracht deze een negatief advies uit. Volgens Fruin gaf Wagenaars proefschrift onvoldoende duidelijk aan dat Wagenaar voor deze functie geschikt was.²⁰

Bij de begrafenis van Wagenaar stelde Wielinga dat God Wagenaar een taak had gegeven op het gebied van de historie.²¹ Nu heeft Wagenaar inderdaad het nodige gepubliceerd op dit gebied. Maar wij moeten daarbij wel opmerken dat Wagenaars historisch werk vooral populair wetenschappelijke waarde had.

Wagenaar en het Fries

In de jaren 1885 en 1886 voerde Wagenaar een felle polemiek met zijn jeugdvriend Troelstra. De aanleiding was de verkiezing van een afgevaardigde voor de Tweede Kamer in het kiesdistrict Sneek. De liberalen schoven Bernardus Hermanus Heldt (1841-1914) naar voren als hun kandidaat. Heldt was één van de oprichters van het Algemeen Nederlandsche Werklieden-Verbond. Omdat Heldt een voorstander was van het door de antirevolutionairen verfoeide algemeen kiesrecht, kwamen de antirevolutionairen in het geweer tegen Heldt. In een antirevolutionair manifest werd Heldt aangevallen en zwartgemaakt. Wagenaar was voorzitter van de centrale commissie van de Anti Revolutionairen in het hoofddistrict Sneek.

Troelstra kwam in het geweer tegen het genoemde manifest waarin Heldt werd aangevallen. In de brochure "Fy, Lútsen!"²² verweet Troelstra Wagenaar dat Heldt ten onrechte zwart was gemaakt. Toen Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846-1919) in diverse plaatsen de revolutie had gepreekt, was Heldt hem nagereisd om de mensen op te roepen zich verre te houden van de revolutie. Heldt was ten onrechte zwartgemaakt en dat was Wagenaar als voorzitter van de Anti Revolutionairen in het hoofddistrict Sneek aan te rekenen. "Dit wit min sûnder de bibel wol, en oars, as jy 't licht net sûnder bibel wisten, den hiene jy dy alle dagen by jo, om 't der ris yn nei to slaen."²³ Verder verwijt Troelstra Wagenaar dat deze nu hij predikant is de tale Kanaäns spreekt, terwijl hij "yn 't Frysk de rom fen 'e frydom song" en "sa swietlûdich de lof fen 'e lieafde ophelle"²⁴.

Onder het pseudoniem Lu Tsen reageerde Wagenaar met de brochure "Hark ris, Piter!"²⁵ Deze brochure vond gretig aftrek. De eerste druk kwam uit op 10 februari 1886 en twee dagen later moest er al een tweede druk komen. In prachtig Fries, doorgeladen met citaten van Friese schrijvers, liet Wagenaar zien dat hij nog steeds liefde had voor de Friese taal. Ook liet hij zien dat hij helemaal niets tegen arbeiders had. Hij kwam immers zelfs ook uit een arbeidersgezin, zijn vader was smid. Het bezwaar dat hij tegen Heldt had, was dat deze de invloed van de kerk op de arbeiders wilde verkleinen. De brochures van Troelstra en Wagenaar werden veel gelezen en ze betekenden een enorme stimulans voor het gebruik van de Friese taal.

²⁰ J. Stellingwerff, *Kuyper en de VU: dr. Abraham Kuyper en de Vrije Universiteit* (Kampen 1987).

²¹ Wielenga, *Zalig, die in de Heere sterven*, 13.

²² Pieter Jelles, *Fy, Lútsen! Iepen brief oan Dr. L.H. Wagenaar, alear arbeidsjend lid fen it Selskip for Fryske tael en skriftenkennisse; mar no domeny to Heech* (Joure z.j. [1885]).

²³ Pieter Jelles, *Fy, Lútsen!*, 13. Vertaling: "Dat weet men zonder de bijbel nog, en anders, als u het niet gemakkelijk zonder bijbel wist, dan had u die alle dagen bij u, om het er eens op na te slaan."

²⁴ Pieter Jelles, *Fy, Lútsen!*, 12. Vertaling: "in het Fries de roem van de vrijheid bezong" en "zo welluidend de lof van de liefde ophaalde".

²⁵ Lu Tsen, *Hark Ris Piter!* (Balk 1886).

Wagenaar hechtte veel belang aan de Friese taal en de Friese beweging. Volgens de Friese predikant en geschiedschrijver G.A. Wumkes (1869-1954) bezag Wagenaar de Friese beweging theocentrisch.²⁶ Het ging Wagenaar niet om het Fries als zodanig, maar God *zelf* was subject in de Friese zaak. Daarom was de strijd voor het Fries een volop christelijke strijd. “Sà is it in hillige striid, in bigjinselstriid yn ‘e wiere sin fen it wird.”²⁷

Hoewel Wagenaar niet direct betrokken was bij de oprichting van het Kristlik Frysk Selskip in 1909, kan hij wel worden beschouwd als een voorloper ervan.²⁸

Wagenaar en de sociale kwestie

In de tweede helft van de negentiende eeuw kwam de industrialisatie op gang. Dit veroorzaakte vele sociale misstanden en leidde tot de zogenaamde sociale kwestie. Wagenaar voelde zich hier nauw bij betrokken en hij kwam op voor de arbeiders die vaak in armoedige omstandigheden verkeerden. Jacob Jetzes Kalma (1907-1991) typeerde Wagenaar dan ook als een “sociaal strider”.²⁹ Maar vreemd genoeg wordt er in de diverse In Memoriams na het overlijden van Wagenaar in 1910 met geen woord gerept over Wagenaars sociale bewogenheid.

Het is niet onwaarschijnlijk dat dit te maken had met het feit dat de denkbeelden van Wagenaar over de sociale kwestie binnen de gereformeerde wereld zeker niet onomstreden waren. Zo was Wagenaar niet per definitie tegen stakingen en bovendien pleitte hij voor landnationalisatie. Hiermee stond hij lijnrecht tegenover de onbetwiste leider van de gereformeerden: Abraham Kuyper. In deze paragraaf zoomen we in op de positie die Wagenaar innam in de sociale kwestie.

Vanuit zijn eerste predikantsjaren zijn geen stukken bekend waaruit blijkt dat Wagenaar zich bezighield met de sociale kwestie. Hij schrijft voor het eerst over de sociale kwestie in zijn polemiëk met P.J. Troelstra in de jaren 1885 en 1886. Wagenaar verzet zich in de discussie tegen het socialisme. Het socialisme verwacht veel te veel van de overheid, terwijl volgens Wagenaar het sociale leven aan het particulier initiatief moet worden overgelaten.³⁰ In een artikel in de Friesche Kerkbode schreef hij dat het de grootste roeping van de Gereformeerde Kerken was “*om de kracht van het socialisme te stuiten en te breken en ons volk te redden van een dreigende ondergang*”.³¹ En bij het aantreden van het kabinet Kuyper in 1901 sprak Wagenaar tijdens een tijdprek de hoop uit dat het kabinet de burgervrijheid zou beschermen tegenover de sociaal-democraten.³²

²⁶ G.A. Wumkes, *Wagenaar kontra Stellingwerf*, in: *Yn ús eigen tael*, XXII (2), 1930.

²⁷ Wumkes, *Wagenaar kontra Stellingwerf*, 57. Vertaling: “Zo is het een heilige strijd, een beginselstrijd in de ware zin van het woord.”

²⁸ Aldus prof.dr. K. Fokkema in F.W. Grosheide en G.P. van Itterzon (red.) *Christelijke Encyclopedie: tweede geheel herziene druk*. Dl. VI (Saadja-Zwolle), (Kampen 1961) 562.

²⁹ J.J. Kalma, J.J. ‘Dr Lútsen Wagenaar als sociaal strider’, in: *Kostgangers fan de Hear: bylden út de Fryske tsjerkeskiednis* (Leeuwarden 1983), 226-270.

³⁰ L.H. Wagenaar, “Hark ris, Piter!” in: “*Moai sein, Lútzen*”: *mei in ynliding [en foarwird] fen S. Huismans* (Snits [Sneek] 1915), 111.

³¹ L.H. Wagenaar, *De vereeniging der Gereform. Kerken in het licht der tijdsomstandigheden*, In *Friesche Kerkbode* (20 april 1889). Cursivering van Wagenaar.

³² L.H. Wagenaar, *Gods lankmoedigheid over Nederland: een roepstem tot bekering. Tijdprek bij het optreden van het Ministerie Kuyper, over Lukas XIII:1-9*. (Middelburg 1901) 20.

Hoewel Wagenaar fel gekant bleef tegen het socialisme, maakt hij wel een ontwikkeling door in zijn denken over de sociale kwestie. Zo was Wagenaar in 1886, in zijn polemieken met Troelstra, een duidelijk tegenstander van landnationalisatie. Maar vijf jaar later pleitte hij de Friesche Kerkblad. Dagblad vóór landnationalisatie.³³ Wat is de reden dat Wagenaar, om de woorden van Kalma aan te halen, steeds radicaler werd?³⁴

Het ligt voor de hand dat dit kwam doordat Wagenaar in de praktijk steeds meer geconfronteerd werd met sociale misstanden. Als kind had hij zelf geen armoede gekend, getuige het feit dat zijn ouders voldoende financiële middelen hadden om hun zoon naar de HBS te laten gaan. Maar toen Wagenaar in de pastorie terechtgekomen was, zag hij de armoede onder brede lagen van de bevolking. Niet in het minst door de Friese landbouwcrisis die eind jaren zeventig begonnen was. Deze crisis sloeg diepe wonden in het maatschappelijk leven op het platteland.

Wagenaar was ook diep geraakt door de armoede waarin de arbeiders in Het Bildt verkeerden aan het begin van de jaren negentig. Toen de arbeiders in staking gingen om loonsverhoging af te dwingen, wees Wagenaar dit niet principieel af.³⁵ Hij vond dat de arbeider rechten hadden waar ze voor mochten opkomen. Wagenaar heeft overigens nog, zij het tevergeefs, een bemiddelingspoging gedaan tussen de stakende arbeiders en de boeren.

In de Friesche Kerkbode schreef Wagenaar met de regelmaat van de klok over de sociale kwestie. Zo riep hij bijvoorbeeld in november 1890 de werkgevers op om, met het oog op de naderende winter, de armen aan het werk te helpen. God wil immers dat wij ons om de armen ontfermen. "Geef dus werk, zoveel gij kunt."³⁶ En een artikel over de staking in Het Bildt eindigt Wagenaar met: "Toone de Calvinistische groep in onzen lande (...) een hart te hebben voor de nooden van ons arbeidersvolk."³⁷ Vanaf 1888 speelde Wagenaar een actieve rol binnen Patrimonium. Hij werd al snel één van de leidende figuren binnen de Friese afdeling.³⁸

Wagenaar hield zich als predikant ook bezig met het diaconaat. Zo sprak hij meer dan eens op diaconale vergaderingen. In april 1888 sprak Wagenaar op de eerste provinciale samenkomst van de diaconieën in Friesland. Wagenaar stelde dat het diakenambt te veel gezien werd als een erebaantje dat de gegoede burgerij bij toerbeurt vervulde.³⁹ De dienst der barmhartigheid was hierdoor veelal ontaard in onbarmhartige, liefdeloze bedeling. Daarom is het noodzakelijk dat de diakenen weer het beeld van Christus als de barmhartige Hogepriester gaan vertonen.

Vervolgens geeft Wagenaar een analyse van de ellende in de maatschappij. De samenleving gaat gebukt onder de ellende van de verarming. Er zijn duizenden die met de beste wil van de wereld het brood voor hun eigen gezin niet kunnen verdienen. Volgens Wagenaar is de voornaamste oorzaak

³³ L.H. Wagenaar, *Het Mozaïsch socialisme*, In *Friesche Kerkbode* (31 januari 1891).

³⁴ Kalma, 'Wagenaar als sociaal strider', 269.

³⁵ T. van der Wal, *Op zoek naar een nieuwe vrijheid: een kwart eeuw arbeidersbeweging in Friesland (1870-1895)*. (Leiden 1972) 327.

³⁶ L.H. Wagenaar, *Een dringend verzoek aan allen, vooral aan alle werkgevers, die naar Gods Woord wenschen te leven*, In *Friesche Kerkbode* (22 november 1890).

³⁷ L.H. Wagenaar, *Werkstaking*, In *Friesche Kerkbode* (19 december 1891) (19 december 1891).

³⁸ Wal, *Op zoek naar nieuwe vrijheid*, 367.

³⁹ L.H. Wagenaar, *De Provondis. Referaat gehouden op de eerste provinciale samenkomst onzer diakoniën in Friesland, op woensdag 25 april 1888 door Dr. L.H. Wagenaar*. (Balk 1888) 6.

van deze ellende het straffende optreden van God.⁴⁰ Het is Gods wraak, omdat men meende God niet meer nodig te hebben. Voor genezing van de maatschappij is bekering nodig en geen revolutie zoals de socialisten menen: "het geneesmiddel, dat het socialisme aanbiedt een remedie, erger dan de kwaal; geen olie en wijn in de wonden maar – vitriool."⁴¹ De enige macht die Nederland kan behoeden voor een sociale revolutie is volgens Wagenaar de kerk. Door de bediening van het woord en door de dienst der barmhartigheid. Door de barmhartigheid kan de kerk haar eer en plaats in de maatschappij terugveroveren.

Op 31 januari 1891 verschijnt er in de Friesche Kerkbode een artikel van Wagenaar onder de titel *Het Mozaïsch Socialisme*.⁴² Naar aanleiding van een lezing van Dammes Paulus Dirk Fabius (1851-1931) waarin het Mozaïsche en het Romeinse recht met elkaar vergeleken werden en een lezing van de Leeuwarder predikant van de Christelijke Gereformeerde Kerk Jan van Andel (1839-1910) over wat de Mozaïsche regelgeving zou kunnen betekenen voor de maatschappelijke verhouding, geeft Wagenaar zijn visie over de betekenis van de Mozaïsche regelgeving voor de sociale kwestie.

Volgens Wagenaar wordt de sociale kwestie beheerst door de vraag wie er recht heeft op het land. "Is het land, naar Gods wil, *particulier* bezit of moet het *nationaal* bezit geacht worden naar de bedoeling des Heeren." Wagenaar verwijst naar de geschiedenis van Jozef. Jozef kocht voor de Farao al het land van de Egyptenaren op en vervolgens werd het land in erfpacht weer aan de Egyptenaren teruggegeven. Wagenaar vraagt zich af of hier geen wijze les uit te leren valt: „Deze les dat het voor den welstand der maatschappij, het beste is als de bodem nationaal eigendom is en in erfpacht (voor een deel van den opbrengst) wordt uitgedeeld aan de geslachten der burgers?" Volgens Wagenaar wordt hiermee voorkomen dat een klein deel van de samenleving schatrijk is, terwijl de overgrote meerderheid te weinig heeft. Aan het slot van zijn artikel geeft Wagenaar aan dat hij beseft dat hij een leek is op het gebied van de sociale kwestie. Maar hij zou zijn mening toch graag overwogen zien op het later dat jaar te houden Christelijke Sociale Congres. Verder hoopt Wagenaar dat de kracht van het Calvinisme een einde kan maken aan de sociale misstanden want de sociale kwestie is een zonde tegen God.

Binnen Friese Patrimoniumkringen werd er positief aangekeken tegen het idee om via landnationalisatie uit de sociale ellende te geraken. Het Friese Patrimonium drong er dan ook op aan bij de organisatie van het Christelijk Sociaal Congres dat er nagedacht en gesproken zou worden over het bodemvraagstuk. Het was voor de Friezen, Wagenaar inclusief, een grote teleurstelling dat dit onderwerp wegens tijdgebrek niet aan de orde kwam op het congres. Toch had Wagenaar de hop dat hij wat de landnationalisatie betreft op Kuyper kon rekenen. In zijn openingsrede op het Christelijk Sociaal Congres leek Kuyper immers voor dit idee open te staan. Maar Wagenaars hoop bleek ijdel te zijn want in De Standaard van 16 oktober 1893 maakte Kuyper duidelijk dat landnationalisatie in principe misschien wel heel mooi was, maar praktisch gezien was het onuitvoerbaar. Het had volgens Kuyper daarom ook geen enkele zin om het concreet op te nemen in het programma van de antirevolutionairen. Een maand later schreef Kuyper in De Standaard dat landnationalisatie onoverkomelijke bezwaren had.⁴³

⁴⁰ Wagenaar, *De Provondis*, 10.

⁴¹ Wagenaar, *De Provondis*, 17.

⁴² L.H. Wagenaar, *Het Mozaïsch socialisme*, in *Friesche Kerkbode* (31 januari 1891).

⁴³ H.J. Langeveld, "Protestantse Christenen van Nederland, vereenigt u - althans wat de sociale nooden betreft.

Achtergronden. organisatie en resultaten van het Christelijk-Sociaal Congres van 1892', in: G.J. Schutte (red.), *Een arbeider*

In 1892 vertok Wagenaar uit Friesland toen hij een beroep naar Arnhem aannam. Hoewel hij ook in de Gelderse hoofdstad lid was van Patrimonium, heeft Wagenaar zich na zijn overgang naar Arnhem nog maar weinig met de sociale kwestie beziggehouden. Wat hier de reden van is, is niet met zekerheid te zeggen. Het kan zijn dat de sociale omstandigheden in Arnhem beter waren dan in Friesland. Maar het kan ook heel goed samenhangen met Wagenaars zwakker wordende gezondheid. G.R. Zondergeld noemt als reden dat Wagenaar het na zijn vertrek uit Friesland zo druk kreeg met zijn historisch werk dat hij niet meer aan de sociale actie toekwam.⁴⁴

Typering Wagenaar

Volgens M. Golverdingen was Wagenaar "geen rechte Kuyperiaan" en behoorde hij "kennelijk tot de bevindelijke stroming in de Gereformeerde Kerken."⁴⁵ Op deze typering valt het één en ander af te dingen. Zo verwierp Wagenaar, geheel in de lijn met Kuyper, het beginsel van de Afscheiding.⁴⁶ Ook stond hij volledig achter de door Kuyper gestichte Vrije Universiteit. Maar dat betekent niet dat Wagenaar alles blindelings aan- en overnam van Kuyper. Zo hebben we gezien dat hij een eigen koers vaarde in de sociale kwestie. Ook schrok Wagenaar er niet voor terug om kritiek te leveren op Kuyper ook al gaf hij aan dat dit niet gemakkelijk was omdat Kuyper "in zijn weelderige beeldspraak dikwerf onaangenaam aandoet, wellicht zonder dit zelf te gevoelen".⁴⁷

Als we de balans opmaken dan kunnen we zeggen dat Wagenaar een overtuigd medestander van Kuyper was. Maar daarbij behield hij zijn zelfstandigheid en durfde hij, bewogen door de sociale nood, ook zelfstandig positie te kiezen.

is zijn loon waardig: honderd jaar na Rerum Novarum en Christelijk-Sociaal Congres 1891: de ontwikkeling van het christelijk-sociale denken en handelen in Nederland 1891-1914 ('s Gravenhage 1991) 103-141 (136).

⁴⁴ G.R. Zondergeld, "Wagenaar, Lutzen Harmens", In *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*. Dl. 3 (Kampen 1988) 389-391 (391).

⁴⁵ M. Golverdingen, *Ds. G.H. Kersten: facetten van zijn leven en werk*. (Houten 2000), 368.

⁴⁶ L.H. Wagenaar, *Een en ander over de Synode van Leeuwarden*. In *Friesche Kerkbode* (5 september 1891).

⁴⁷ L.H. Wagenaar, *Repliek*. In *Friesch Dagblad* (14 februari 1891).